

Vəfa Heydar qızı Hüseynzadə⁸
YADDAŞIMIZIN NƏSRDƏN KEÇƏN YOLU

90-cı illər Azərbaycan bədii nəsrini istər tənqid, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda əvvəlki illərdən fərqli mövqedə qərar tutmuşdu. Yaranan əsərlərə münasibət onun müəllifinin adının sanbalı ilə deyil, yaradıb ortaya çıxardığı əsərin çəkisi ilə ölçülürdü. Müstəqilliyin ilk onilliyində ölkədəki siyasi qarşıdurmalardan, kateklizmlərdən özünü itirən ədəbiyyat çətinliklə də olsa ayaqda durmağa çalışırdı.

Bu bir həqiqətdir ki, hər bir bədii əsərin dəyəri onun xalq həyatı ilə, rişələndiyi milli ədəbiyyatla bağlılığı ilə, həyat həqiqətlərini hec bir təhrifə yol vermədən, uğurlu ümumiləşdirmələr aparmaqla əks etdirməsi ilə ölçülür. Bu baxımdan Mövlud Süleymanlının bədii dilin folklor yaddaşına söykənən, fərdi regional cizgiləri ilə seçilən «Erməni adındaki həflər» romanında müəllifin birbaşa şahidi olduğu hadisələr öz əksini tapdığı üçün onun ürək dağlayan fəryadını, vətəndaş yangısını hiss etməmək mümkün deyil. Neçə-neçə nəsillərin həyatını məhv edən, milyonlarla soydaşlarımızın faciəsini doğuran səbəblərin tarixi kökünə enən yazıçı 1988-ci ildən günümüzdə qədər davam edən münaqişədə ermənilərin bilərəkdən, məqsədli şəkildə səbəbkar və günahkar söyləməklə olduqlarını kifayətlənməyərək özümüzün də bilavasitə məsuliyyət daşdıgımızı yana-yana etiraf edir. "Qafqazda türklərin izini silmək, abidələrini, daşlardakı tarixini məhv etmək Moskva və erməni siyasəti, təşəbbüsü, azərbaycanlı zəhməti ilə icra olunmuşdur." (3.)

Konfliktin Qarabağ müharibəsi ərəfəsindəki dövrlərinin mənzərəsini əks etdirən usta yazıçımız M. Süleymanlı "Erməni adındaki həflər" romanında tarixi-etnoqrafik araşdırmalardan bəhrələnərək türkçülük, milli mənsubiyyətə bağlılıq, itirilmiş yurd yerlərinin nisgilini əks etdirmək, tarixini, soykökünü, keçmişini unutmuş xalqın qaranlıq yaddaşını aydınlatmaq məqsədi ilə yazmışdır. Mövlud Süleymanlı bizə doğma olan və özünün on illərdən bəri yazmış olduğu üslubuna sadıq qalaraq tarixi hadisələri faktlarla qələmə alaraq bəzək-düzəksiz, olduğu kimi əks etdirməyə çalışmışdır. Müasir oxucuları otuz-qırx il əvvəl apararaq hələ həmin nisbi sakitlik dövrlərində belə ermənilərin məkrli, mənfur xarakterlərini, azərbaycanlılara qarşı onların içindəki nifrəti, kin-küdurəti bütün dərinliyi ilə açıb göstərən Mövlud Süleymanlının mənəvi-etnoqrafik səciyyəli "Erməni adındaki həflər" romanı vətənpərvər yazıçının ürəyinin qanı ilə qələmə alınmışdır.

"Qrunk" erməni təşkilatının ətrafında birləşərək vahid ideyaya - "Böyük Ermənistan", "Dənizdən dənizə Ermənistan" a xidmət edən ermənilər kirvə roluna girərək başımızın altına yastıq qoymağı ustalıqla bacarır. "Romanda söylənilən bütün əhvalatlar, xatırlanan tarixi hadisələr, tarixlər yazıçının anlamında erməni xislətinin açılmasına xidmət edir. Sonda belə qənaət əldə edilir ki: erməniyi içəri buraxdıq, yatdıq, bir də gördük ki, erməni deyir "əllər yuxarı!" Və özümüzü mühasirədə gördük." (3)

Müəllif romanda yenidən qızıqan münaqişənin təsviri ilə yanaşı dərinləşən ziddiyyətlərin səbəblərini araşdırmağa çağırır. Romanda erməni şovinistlərinin türk kəndlərində həyata keçirdikləri deportasiya prosesi bütün xırdaqları ilə qələmə alınmışdır: məktəb müəlliməsi Siranuş öz şagirdlərini nəzəri cəhətdən silahlandırır, Simukyan Şaliko öldürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlılarla şəkil çəkdirir, şagirdlərin köməyi ilə qətl planları hazırlayır və həyata keçirir, papaqçı Aped erməni saxta xəritəsini türklərə həzm etdirməyə çalışır və s.

Mövlud Süleymanlının "Erməni adındaki həflər" romanını erməniliyin kökü və mahiyyəti haqqında konkret faktlarla, misallarla təsvir olunan bədii-publisistik bir əsər hesab edə bilərik. Əsərin əsas qəhrəmanı olan Azərbaycan Dövlət Universitetinin məzunu sırf milli duyğularla yaşayan İmirxanlı ayrı-ayrı hadisələri, epizodları öz ətrafında toplayaraq onu eşidən və eşitməyən kənd camaatına xəbis erməni xislətindən, türk təbiətindən danışaraq türkçülük, millətçilik ideyalarını yaymağa, həmvətənlərini qəflət yuxusundan oyatmağa çalışır. "Sayanın yiyəsiz oğlu" İmirxanlı erməni qızı Seda Savotyanla əlaqələrində də tərədən dırnağa qədər türkçülük ideyaları ilə silahlanmışdır. O, cəmiyyət içərisində başa düşülməsə də, təklənsə də, milli mənliliyini sübut etməyə çalışaraq öz millət konsepsiyasını müdafiə edir.

Romanda hadisələr dağınıq halda, geniş zaman kəsiyində səpələnsə də əslində əsas qəhrəmanın-İmirxanlının tələbəliyindən başlayaraq bu dövrdəki çabalarını, həmkəndlilərinin taleyi, ziyalı "cahil" həmvətənlərinin fəaliyyətləri və ya fəaliyyətsizliklərini əks etdirən epizodları öz ətrafında birləşdirərək möhkəm kompozisiya qurulmuşdur. Bu baxımdan İmirxanlı birbaşa müəllifin sözlərini diktə edərək, öz milli konsepsiyasının açılmasına çalışır. Müəllif romanda Azərbaycan-erməni savaşını, iki millətin arasındakı qarşıdurmanı müxtəlif çaralarda əks etdirərək müharibə dövrünün psixologiyası, obyektiv həqiqəti əks etdirməyə çalışır. Qərbi Azərbaycanda ermənilərlə azərbaycanlıların bir yerdə yaşadığı rayonda doğulan müəllif yaxından tanıdığı o xalqın adət-ənənələrini, düşüncə tərzini, əsrlər boyu türk xalqlarına eyni düşmən münasibətini, məişət həyatını qələmə alaraq erməniliyin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Romanı yazmaqda müəllifin əsas məqsədi də bu hadisə və obrazların fonunda erməniliyin mahiyyətini açmaq və bizə bir daha tanımaqdır. "Erməni nə aran adamına oxşayır, nə dağ adamına, bizə deyilən kimi deyə bilməzsən ki, erməninin bir suyu hansı torpağa, hansı yerə çəkir, oxşadığı, bənzədiyi torpağı tapa bilməzsən..., çünki vətəni yoxdu, bu mənada erməni xalqı bir az vağzal uşaqlarına oxşayır. Ona görə də bizdən ayıqdılar, bizdən çoxbilmişdilər...gözləməyi, səbrli olmağı bacarırlar, ona görə də hamı onları tanıyır.." (3) Romanda fərdi cizgiləri ilə təsvir edilmiş akademik Ulubabyan, dəriyığan Aped, bazar kom Civan, Şaliko Sumikyan, Siranuş, Seda Sevortyan, Mkrtuç Ulubabyan kimi müxtəlif erməni obrazlarda erməniliyin mahiyyəti, onların hər birində bu və ya digər dərəcədə əks olunub. Savadlı və ya savadsız, alim və ya dəriyığandan tutmuş yaşından, peşəsindən asılı olmayaraq hər kəsin düşüncə və fəaliyyətində türkə qarşı nifrət hissi möhkəm yerləşmişdir. Bu milli nifrətin müqabilində onlar türklərə qarşı hər cür rəzilliyə, murdarlığa əl atırlar, mənəvi və fiziki təzyiqdən çəkinmirlər. Erməninin akademik türk kəndində evlərin bacasından çıxan tüstüləri görüb əsəbiləşir,

⁸ Elm və Təhsil Mərkəzi "Təfəkkür" Universiteti

dəriyyəni Aped yalançı erməni tarixini iplərə sərərək özümü sırmaq istəyir, erməni uşağı isə türk kəndlərindəki daşlara erməni hərfələrini yazır. "Millət kimi bir düşüncələr də, ayrı-ayrıdırlar, amma ayrı-ayrılıqda olsalar da, işləri birdi". (3)

Əsərdə türklərin folklorunun, qədim inanclarının, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin, məişət koloritinin təsviri də diqqəti cəlb edir. Qədim "Telək" oyunu, türk Ayaşenin türkçəyə, ananın oğlunun paltarını geyərək onu gözləməsi inanclarının yaşadan Azərbaycan xalqının tarixən yaşadığı torpaqların dağına, daşına bağlılığı faktlarla, konkret hadisələrin təmsalında açılır. Müəllif indiki Ermənistan ərazisindəki qədim Azərbaycan torpaqlarının adlarının bilərəkdən dəyişdirilməsi prosesinə də biganə qala bilmir və qədim türk toponimlərinin tarixi-etimoloji yozumlarını verərək Vətən qarşısında "günahlarını" az da olsa yüngülləşdirməyə çalışır. Əsərə girişi də məhz toponimlərin izahı ilə başlayan ədib bütün ruhu ilə türk toplumunun yaddaşına söykənərək qədim torpaqlarımızın adını, unutmamağa çağıraraq, tarixi yaddaşın, milli anlayışların dəyişdirilməsinə etiraz edir.

Romanda təqdim edilən bütün məlumatlar erməni xislətinin açılmasına kömək edir və qabardılan məqamlardan biri də tarixə vurulan zərbələrdir. Tarixi yazanlar olduğu kimi deyil, istədikləri kimi yazmışlar. Millət olaraq unutmazlığımızın əsas bələlərindən biri də məhz budur. Müəllif qondarma tarix yazanların qarşısında vətəni sevən əsl vətən tarixindən xəbərdar birini, İmirxanlı obrazını qoyur. Təəssüf ki, İmirxanlılar İqrar Əliyev, Balacahunlu kimi alimlərin cild-cild kitablarının qarşısında təkdir, acizdir. Müəllif əsəri yazarkən "tarixçilər" in səyi nəticəsində keçmişini unutmuş xalqın gələcəyə əmin addımlarla addımlaması üçün işıq tutmağa çalışmışdır. Mövlud Süleymanlı özümüzü özümüzə tanıtmıq qarşısına məqsəd qoyaraq "sapı özümüzə olan" akademik Balacahunlu kimi üzdənirək alimlərimizin yaratdığı saxta tarixlə vuruşur. Tarixi unutmazlığımıza qarşı gələrək bizə erməni şovinizminin xisləti haqqında tutarlı faktlarla silahlanıb geniş və ətraflı məlumat çatdırır. Türk tarixinin gizli qatlarına nüfuz edərək bizləri milli oyanışa, tariximizi, özümüzü müəyyənləşdirməyə vadar edir. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş olayların yenidən təkrarlanması, tarixdən heç bir dərs götürməməyimiz bir daha göstərdi ki, məhz Mövlud Süleymanlının "Erməni adındakı hərfələr" romanı kimi bizi silkələyən əsərlərə ehtiyacımız var. İmirxanlı, Uğurlu, Aşıq Ayvaz, Qaraca müəllim, Ayaşə ana kimi obrazlar öz milli məğlubiyyətləri ilə bizlərə bir tarix dərsi keçdilər. Romanın əsas uğurlarından biri də məhz əsərdə eyni zamanda qarşı tərəfin də qarşılaşdığı çətinliklərin təsviri və insanları düşmən cəbhəyə bölmədən humanistəsinə təsviri və bu rakursdan yaşamanın milli mənafeyə zidd olmadan reallaşma bilməsidir.

Əsər ideya-mövzu baxımından uğurlu olsa da bəzi qüsurlardan xali deyil. Belə ki, əsərin vahid süjet xəttinin olmaması əsərdə fikir qarışıqlığı yaradır, yerli – yersiz müəllif müdaxilələri və s. əsərin sanbalına xələl gətirir. Bu baxımdan İradə Musayevanın "Əsərdə fikir və hadisələrin kompazisiya sistemliliyindən çıxıb fraqmentallaşması, epizodlar, xatirələr, emosional müəllif müdaxilələrinə çevrilməsi sujetsizliyə gətirib çıxardır və romanın ideyasından doğacaq düşüncə və qənaətlər pərakəndə, dağınıq süjet kəşiklərində ilişib qalır. Sanki yazar yadına düşən və xatırladıqca ona təsir edən əhvalatları bir araya gətirməkdə çətinlik çəkir. Hər fəsildə, hər hissədə ("Sonun başlanğıcı", "Ölümün şəkli", "Türk kəndinə doğru", "Avropa iti", "Sonuncu evdə sonuncu ölü", "Yaddaş qəlpələri", "Yetmişinci illərin teleqramı", "Vətəni olan türklər") elə bil oxucuya "bax bu namərd və bic erməni, bu da biz - ürəyimiz, avam azərbaycanlı" - deyir müəllif.

"Xalq", "Millət", "Tarix", "Vətən", "Oğurluq", "Yalan" və s. anlayışlar haqqında uzun - uzadı və bir - birini təkrar edən müəllif mülahizələri çox vaxt yerinə düşməyən filosofluq iddiasına işarə təsiri bağışladı. İmirxanlı Seda ilə münasibətlərindəki təsvirlərin bir neçə səhifədə təkrarlanması da lüzumsuz göründü." (1. 34-35) İradə Musayevanın fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

Tarixi həqiqətlərə yenidən, milli-mənəvi dəyərlər konsepsiyasından yanaşmağa çalışan əsərlər içərisində bu dövrdə yazılmış İsmayıl Şıxlının "Ölən dünyam", Sabir Rüstəmخانlının "Ölüm zirvəsi", "Xətai yurdu", "Göy Tanrı", "Difai fədailəri", Elçin Hüseynbəylinin "Şah Abbas", "141-ci həvari", Nurəddin Əbdürrəhmanlının "Könül savaşı" əsərləri xüsusilə milli tariximizə yeni baxış bucağı ilə baxmağa çalışan romanlardandır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Musayeva İradə. Çağdaş Azərbaycan romanının nəzəri-metodoloji problemləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2014, 192s.
2. Salahlı Səyyad. Mövlud Süleymanlının romanları milli katarsisə çağırır // Azərbaycan, 2004, № 7, s. 155-158
3. Süleymanlı Mövlud. Erməni adındakı hərfələr. Azərbaycan jurnalı, 2007, №8-9, s.

Açar sözlər: roman, əsər, türk, erməni, torpaq, tarixi

Ключевые слова: роман, произведение, турок, армянин, земля, история

Key words: novel, work, turkish, armenian, land, history

РЕЗЮМЕ

Воспоминания сквозь литературный путь

За первое десятилетие независимости литература, потерявшая себя из-за политических противостояний, катаклизмов, хоть и с трудом, но все таки старалась удержаться на ногах. Появлялись произведения, которые старались показать новый, с позиции концепции национально-моральных ценностей подход к исторической действительности. Фактами, на примере конкретных событий раскрывалась связь азербайджанского народа с горами, землей, на которых он исторически проживал. С этой точки зрения особо важное значение имеет роман Мовлуда Сулейманлы «Буквы в армянском названии», опирающийся фольклорную память художественного языка, отличающийся индивидуальными региональными чертами. Вся информация, представленная в романе, способствует раскрытию армянской сущности. Именно поэтому одним из основных успехов романа является

описания трудностей, с которыми сталкивается также и другая сторона и гуманное описание людей, не разделяя их на враждующие фронты и реализация всего этого с указанного ракурса, при этом не противореча национальным интересам.

SUMMARY

The way of our memory

In the first decade of independence, literature lost itself because of the political conflicts, cataclysm, in the country, was trying to stand up, though hardly. Works were made which tries to approach to historical truths from the concept of national and spiritual values. The loyalty of the people of Azerbaijan to the mountains, the stone that they inhabited historically populates opens up on the facts, in the case of specific events. From this point of view, the novel "Letters in the Armenian Name" ("Ermeni adindaki herfler"), which is based on the folklore memory of the art language, selected by individual regional lines by Movlud Suleymanli, has special significance. All information presented in the novel helps to open the armenian feature. One of the main success of the novel is the description of the difficulties faced on the opposite side at the same time and the humanistic description of the people without divided into the enemy front and the approach of the viewpoint can be realized without the contradiction of national interests in the work.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova